

УДК 021.6:32:004.7

Тетяна Гранчак,

завідділу СІАЗ НБУВ, старш. наук. співроб., д-р соц. ком.

СТАНОВЛЕННЯ БІБЛІОТЕКИ ЯК СУБ'ЄКТА ПОЛІТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Стаття присвячена розкриттю процесу трансформації соціального інституту бібліотеки з інформаційної бази та каналу політичної комунікації на суб'єкт політико-комунікативної взаємодії, висвітленню впливу на цей процес техніко-технологічних, економічних, політичних, релігійно-ідеологічних та культурно-освітніх чинників.

Ключові слова: політична комунікація, інформаційно-комунікативна діяльність, бібліотека, інтернет-технології.

Процеси глобалізації та інформатизації, які супроводжуються зростанням обсягів інформаційних потоків та інтенсивності інформаційних обмінів, актуалізували протягом останнього часу значення ефективної комунікативної взаємодії. В умовах, коли інформація і комунікація стають стратегічним ресурсом і системоутворювальними факторами соціально-політичної реальності, набуває актуальності всебічне вивчення й використання можливостей бібліотеки як інституту, для якого інформаційно-комунікативна діяльність є сутнісною характеристикою. Окремі аспекти участі бібліотек у процесах політико-комунікативної взаємодії були висвітлені в контексті ряду досліджень з історичного бібліотекознавства. До фундаментальних серед таких праць можна віднести дослідження О. Глухова [7, 8], Б. Володіна [5], О. Онищенко і Л. Дубровіної [10–14] та ін., у яких звертається увага на зацікавленість і участь у заснуванні великих бібліотек державних структур та окремих правителів і державних діячів, політичне значення, яке протягом усієї історії надавалося бібліотекам та бібліотечним фондам, державне регулювання бібліотечною справою в різні часи, ту роль інформаційної бази, яку відігравали бібліотеки в процесі прийняття державних рішень, ті бібліотечні послуги та інформаційно-аналітичні продукти, які були спрямовані на задоволення інформаційних потреб державних замовників.

Утім, аспекти участі бібліотек у політичній комунікації в дослідженнях названих учених мають, переважно, епізодичний характер і не розгляда-

ються системно, питання становлення бібліотеки як суб'єкта політичної комунікації ними не вирішується. Надаючи багатий фактографічний матеріал на підтвердження участі бібліотек у процесах політико-комунікативної взаємодії, вони водночас мають на меті розв'язання принципово інших дослідницьких завдань.

Отже, метою пропонованої статті є заповнення наукової прогалини і висвітлення процесу становлення бібліотеки як суб'єкта політичної комунікації.

Трансформація соціального інституту бібліотеки з інформаційної бази й каналу політичної комунікації на її суб'єкт припадає на Новий час, коли відбуваються суттєві зміни в системі й способах політичної комунікації. Серед найвпливовіших чинників цих змін – поширення періодичного друку, що привело з часом до професіоналізації інформаційної діяльності.

У XVI ст. зароджується власне газетна діяльність: торговці інформацією почали укладати з державними правителями, організаціями й приватними особами договори, згідно з якими за певну плату зобов'язувалися доставляти їм інформацію в обумовлені терміни. Поява періодичної преси приводить до суттєвих змін у бібліотечній діяльності. Це стосується як формування бібліотечних фондів – створення в їх складі фондів періодики, так і функціонування бібліотек – технологічних змін у реалізації ними інформаційної функції. Розвиток періодичної преси зумовив збільшення обсягів інформаційних потоків, що сформувало об'єктивну потребу суб'єктів політичної комунікації в інструменті, за допомогою якого стала б можливою аналітико-синтетична переробка новинної інформації та створення на її основі стислого, оперативного, достовірного інформаційно-аналітичного продукту. Таким інструментом стала бібліотека.

Потреба світської влади в оперативній інформації, ускладнення й розгалуження структури управління, спеціалізація і диференціація діяльності управлінських структур спричинюють появу нових бібліотек – офіційних за статусом і світських за змістом. У цей час створюються відомчі, спеціальні бібліотеки, засновником яких стає держава в особі окремих відомств. Саме в цих бібліотеках – за сучасним визначенням, бібліотеках урядових департаментів – відбувається доповнення бібліотечного обслуговування поряд з наданням доступу до фіксованої інформації, її копіюванням й поширенням – виробленням нової синтезованої інформації, підготовкою інформаційно-аналітичного продукту, орієнтованого на задоволення інформаційних потреб органів державної влади. Формування цього напрямку діяльності бібліотечних структур заклало

основи для їх функціонування не лише як каналів політичної комунікації та інформаційної бази для підготовки владних рішень і повідомлень, а і як суб'єктів політико-комунікативної взаємодії.

Так, у Росії для підтримки поточної оперативної роботи урядових установ починають відкривати підсобні бібліотеки. Перш за все, це бібліотеки приказів – органів центрального управління, що створювались у Росії в XVI–XVIII ст. Хоча відомостей про бібліотеки при приказах збереглося небагато, можна припустити, що кожне відомство вже тоді почало формувати своє зібрання книг. Достовірно відомо, що існували бібліотеки в Пушкарському, Аптекарському, Посольському та інших приказах. Найбільшою була бібліотека Посольського приказу, у якій були книги із законодавства, історії, зовнішньої політики Росії і сусідніх з нею держав.

Заснований у 1549 р. Посольський приказ здійснював загальне керівництво зовнішньою політикою Російської держави. Бібліотека Посольського приказу була заснована в XVII ст. Починаючи з 1631 р., до Посольського приказу стали доставляти іноземні газети, а з 1665 р., коли була організована іноземна пошта, їх надходження стало регулярним. До кінця XVII ст. бібліотека виписувала 43 назви іноземних газет.

Привертає увагу той факт, що співробітниками Посольського приказу для царя і його наближених на основі матеріалів іноземної преси складалися рукописні вістові листи – «Куранти» (слово походить до латинського *curren*, що означає «поточний»), у яких містилися відомості про події в зарубіжних країнах. Технічний бік цієї справи докладно висвітлений О. Глуховим [8]. За наведеними вченим даними, до Посольського приказу надходили газети – німецькі, польські, голландські, італійські, які перекладалися російською мовою, і з яких після цього вибирали найважливіші матеріали. Додатковим джерелом інформації також слугували листи росіян, що перебували за кордоном. Найістотніші вибірки писалися від руки на листах склеєного паперу зверху вниз – у стовпчик.

Виходила газета протягом вісімдесяти років в єдиному примірнику і призначалася для царя, керівників і працівників приказу. «Куранти» повідомляли про політичні події, військові конфлікти, торгові новини в країнах Західної Європи і Малої Азії. Повідомлення відрізнялися лаконізмом і починалися з відомостей про те, звідки воно надійшло та з якої мови перекладено. Наприклад: «Переклад з голландського листа про перемир'я між королів іспанського та французького» [8]. «Куранти» містили інформацію, надіслану з різних міст – Варшави, Венеції, Риму,

Гданська, Туріна та ін. Наприклад, йшлося: «з Ліфляндської землі пишуть, що він, Хмельницький, закликає на допомогу московську державу», «а ще з Мейпланта (Мілана) серпня 26 числа року 1643 пишуть: до міста Тріно французькі люди двічі підходили, тільки з великими втратами назад відійшли, і стріляли вони з чотирьох гуркотів (батарей) і з двадцяти чотирьох гармат...» [8].

Окрім зарубіжних до «Курантів» входили також інформаційні матеріали про резонансні події внутрішньодержавного життя, як от: «З Дону пишуть, що посилали донські козаки загони проти кримських татар.» [24, с. 57–58]. Виходили рукописні «Куранти» до 1701 р.

У США яскравим прикладом функціонування бібліотеки урядового департаменту як суб'єкта політичної комунікації стала інформаційно-аналітична та науково-дослідна діяльність Бібліотеки Конгресу (Library of Congress), заснованої у 1800 р. Ускладнення урядової діяльності, збільшення обсягів інформаційних потоків, з одного боку, та потреба Конгресу в ефективному інформаційному супроводі – з іншого, спричинили створення в структурі Бібліотеки Конгресу в 1914 р. спеціальної Дослідницької служби (Congressional Research Service – CRS). CRS здійснює для Конгресу дослідження з актуальних питань національної політики та забезпечує інформаційний супровід законотворчої діяльності конгресменів. Призначення CRS полягає у підготовці для Конгресу США максимально повної інформації, на основі якої можливе ухвалення зважених та ефективних політичних рішень. Служба також проводить польові дослідження, пропонує проведення семінарів з політико-правової тематики, питань законодавчого процесу тощо [25].

Заснування Дослідницької служби Бібліотеки Конгресу стало проявом структурної формалізації напряму інформаційно-аналітичної діяльності бібліотек, визнанням ефективності їх функціонування як виробників нової синтезованої інформації.

З XIX ст. створення бібліотек урядових департаментів стає світовою тенденцією. Згодом, вже в XX ст. у структурі таких бібліотек відбувається виокремлення спеціальних інформаційно-аналітичних відділів та служб, безпосередньою метою діяльності яких стало забезпечення необхідного інформаційного супроводу процесу прийняття управлінських рішень.

Показово, що на необхідності створення подібної служби в складі Національної бібліотеки Української Держави наполягав В. Вернадський в Україні. Зокрема, у Протоколі № 14 засідання Комітету Національної бібліотеки Української Держави від 18 жовтня 1918 р. міститься запис, відповідно до якого «Акад. В. І. Вернадський підійма питання про

поширення діяльності Б[ібліоте]ки в зв'язку з організацією Союму: треба буде при Н[аціональн]ій б[ібліот]еці організувати відділ для Союму, який містив би в собі книги політичного змісту, закони, парламентську літературу і т. и. Принципівно комітет згоджується з пропозицією голови і постановляє: утворити такий відділ при Н[аціональн]ій б[ібліоте]ці. Питання про це постановлено одкласти до найближчого разу» [23, с. 385].

Поряд з технологічними факторами обличчя нової епохи визначили три історичні події: Англійська буржуазна революція 1649 р., Велика французька буржуазна революція 1789–1794 рр., революційна війна за незалежність США. Духовним підґрунтям економіко-політичних змін Нового часу стали наукові досягнення людства у сфері природничих та суспільних знань. У цих умовах, за висновком Е. Альохіна, ступінь впливовості церковної політики поступається першістю впливу державного управління. Політична самосвідомість суспільства стає особливою формою суспільної свідомості [1].

Саме в цей час відбувається формування основних політичних ідеологій. Виникнення ідеології у власному значенні слова пов'язане з автономізацією громадянського суспільства, ускладненням його соціальної структури, виникненням політичних партій, для яких ідеологія стала духовним підґрунтям, та їхніх ідейних лідерів. Ідеологія також тісно пов'язана з формуванням ідей нації і національної держави.

Останнє, починаючи з XVII–XVIII ст., спричинило виокремлення нового виду бібліотек – національних. Аналізуючи феномен утворення національних бібліотек, Б. Володін акцентує увагу на його державницькому аспекті: національна бібліотека виникає як особливий, принципівно новий для того чи іншого часу інститут державності... Поява інституту національної бібліотеки була обумовлена формуванням і розвитком моделі централізованої національної держави, і тому мова може йти про принципівно нову модель самої держави [5, с. 130].

Національні бібліотеки стають символами державної незалежності й самобутності. Як новий інститут державності вони були орієнтовані на здійснення функцій, які умовно можна охарактеризувати як функції «національної пам'яті». Фонд національних бібліотек мав бути максимально вичерпним, таким, що слугував би, з одного боку, відображенням духовно-інтелектуального потенціалу нації, з іншого – створював необхідне підґрунтя для її подальшого розвитку, забезпечував спадкоємність національної ідентичності. Фактично заснування національних бібліотек було обумовлене потребою забезпечення розвитку нового суб'єкта політики і політичної комунікації – нації. У цьому контексті

національні бібліотеки стають соціальним інститутом у системі політичної комунікації, прямим завданням якого є здійснення комунікації в часі – забезпечення передачі наступним поколінням певної системи політичних цінностей, зокрема цінності збереження та зміцнення національної незалежності й суверенітету.

Ураховуючи значення створення національних бібліотек для процесу національного державотворення, привертає увагу історія зміни назв Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Її засновано за часів Української Держави П. Скоропадського в 1918 р. як Національну бібліотеку Української держави. Вона повинна була стати «книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські). У ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і інші твори друкарень, літографій і метальографій, видані на Україні та за кордоном» [22]. Назва бібліотеки підкреслювала її призначення – інформаційне забезпечення розвитку української нації як політичного суб'єкта.

Симптоматичною у зв'язку з цим є також зміна назви бібліотеки в 1919 р., після встановлення на українських землях радянської влади, створення Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Відповідно до радянської ідеології, основним суб'єктом політики повинна стати не нація (включно з національною елітою), а народ (який, як відомо, мав складатись лише з двох класів – робітників та селян з невеликим прошарком інтелігенції), отже, відповідні зміни вносяться в назву бібліотеки, яка забезпечуватиме інформаційні потреби цього нового суб'єкта. Таким чином, у травні 1919 р. «Національна бібліотека Української держави» була перейменована у «Всенародну бібліотеку України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві» (ВБУ) [15].

З набиранням обертів політичних репресій у СРСР і оформленням сталінського тоталітарного режиму з назви бібліотеки прибирається «Всенародна» – з 1934 р. вона функціонує як Бібліотека Всеукраїнської Академії наук. Зміна назви відображає принципові зміни в підходах влади до призначення бібліотеки – задоволення інформаційних потреб не української нації, або принаймні народу, а лише українського наукового сегмента.

Як зауважують у монографії «Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» видатні українські бібліотекознавці Л. Дубровіна та О. Онищенко, «впродовж свого існування бібліотека неодноразово видозмінювала свій статус, напрями діяльності та назви, будучи: Національною бібліотекою України в місті Києві при Українській Академії

наук (1919); Всенародною (Національною) Бібліотекою України при Всеукраїнській Академії наук у м. Києві (1919–1920); Всенародною Бібліотекою України в Києві (1920–1934); Державною бібліотекою Всеукраїнської Академії наук (1934–1936); Бібліотекою Академії наук УРСР (1936–1948); Державною публічною бібліотекою УРСР (1948–1965); Центральною науковою бібліотекою Академії наук УРСР (1965–1988); Центральною науковою бібліотекою ім. В. І. Вернадського Академії наук УРСР (1988–1996)» [14, с. 5].

І лише після здобуття незалежності України в 1996 р. бібліотеці указом Президента України повертається статус національної і дається назва – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ).

Так само символічною була назва заснованої у 1795 р. імператрицею Катериною II Імператорської публічної бібліотеки (нинішньої Російської національної бібліотеки – РНБ). Як ідеться на сайті бібліотеки, за задумом Катерини II, бібліотека мала стати уособленням величі Російської імперії, зібранням всіх російських книг і рукописів. Водночас вона була організована не лише як книгосховище, а і як публічна, загальнодоступна бібліотека. Виходячи з цього її метою була суспільна просвіта росіян. При цьому державний характер бібліотеки визначав межі її демократичності. Так, висловлюючись із приводу ювілею бібліотеки, Д. Філософов зазначав, що бібліотека існує для читача, і треба побажати, щоб, вступаючи в друге століття свого життя, бібліотека увійшла в більш тісне спілкування з читачем, щоб вона з казенної стала насправді національною [16].

Лютнева революція привнесла зміни у функціонування бібліотеки – вона починає називатися Російською публічною бібліотекою. З цією назвою бібліотека функціонувала і за радянських часів до 1991 р., коли розпад СРСР по-новому поставив питання про місце Публічної бібліотеки в умовах створення національної російської держави. 27 березня 1992 р. згідно з указом президента «Про Російську національну бібліотеку» ця роль офіційно надавалась Публічній бібліотеці з підтвердженням її особливого місця в національному історико-культурному спадку.

Виникнення ідеологій та інтеграція за їх допомогою в політичний процес широких суспільних мас спричинили переосмислення ролі в процесі політичної комунікації бібліотечних структур. Якщо поширення друку зробило *технічно можливим* участь бібліотек у політичній комунікації як її суб'єктів, то активізація з появою ідеологій боротьби за політичну свідомість особистості сформувала *потребу* в такому функціонуванні бібліотек. У контексті тривалих традицій використання бібліотеки як ефективного каналу та інформаційної бази політичної

комунікації постановка питання їх використання як інституту пропаганди та здійснення ними ідеологічної (у пом'якшеному варіанті – виховної) функції виявилася лише справою часу. За висновком Б. Володіна, зміни, що відбувались у діяльності бібліотек протягом XVII–XVIII ст., привели до утвердження нового бібліотечного світогляду, суть якого полягала в тому, що бібліотеки стали розглядатись як установи, що відіграють виняткову роль у розвитку й поширенні ідей [5]. На зміну «закритим» бібліотекам Середньовіччя приходять ідеї бібліотеки, яка покликана займатися просвітою, а згодом і вихованням публіки.

Як звертає увагу Т. Рубанова, вже діячі Французької революції були переконані в тому, що важливою характеристикою бібліотеки є та політична роль, яка здійснюється через активність бібліотекаря [24, с. 81]. Епоха Просвітництва привнесла в бібліотечну справу нове розуміння соціальної ролі й призначення бібліотеки. На зміну концепції книгозбереження прийшли ідеї просвітителів, які вбачали в бібліотеці головний інструмент суспільного поступу і закликали до їхньої публічності.

Розвиток цього процесу пов'язаний з початком формування структури громадянського суспільства, оформленням у XIX ст. політичних партій і організацій як інституціоналізованих носіїв політичних ідеологій. Політичні партії та організації ставали тими соціально-політичними об'єднаннями, які, відрізняючись специфічною політичною самосвідомістю і соціальною організацією, брали участь у створенні бібліотек, розглядаючи їх як інститут для збереження, постійного поновлення й поширення особливого суспільного духу, властивого цьому соціально-політичному утворенню, а також намагалися впливати на діяльність вже існуючих бібліотек, використовуючи «людський фактор» – бібліотечних працівників.

Покажемо з цього погляду є досвід Імператорської публічної бібліотеки (нині – РНБ), яка, як ідеться на сайті установи, у другій пол. XIX – на початку XX ст. виразніше, ніж це було раніше, служила барометром суспільних настроїв. Як сказано в одному з рапортів завідувача читальним залом В. Юза, «майже всі особи, що були судимі в Санкт-Петербурзі за політичні злочини», відвідували Публічну бібліотеку. Це спостереження відносилось до початку 1880-х років, але і в епоху масового підйому самосвідомості воно залишилося в силі. Багато бібліотекарів останнього дореволюційного «призиву», на відміну від своїх попередників, явно проявляли свої суспільні симпатії та антипатії, втягувалися в релігійно-філософські і політичні суперечки, брали участь (не завжди легально) в різних політизованих утвореннях. Передусім це стосується

до О. Браудо, завідувача Россікою, який мав широкі зв'язки в опозиційних колах; Д. Філософова, одного з керівників журналу «Світ мистецтва», друга З. Гіппіус і Д. Мережковського; А. Карташова, завідувача відділенням богослов'я, одного з діячів релігійно-філософського відродження, майбутнього міністра Тимчасового уряду; учасників соціал-демократичного руху, а на початку ХХ ст. – творців нового філософського вчення Г. Федотова і О. Мейєра [16].

Коментуючи створення в Петербурзі релігійно-філософського гуртка «Воскресіння» («Воскресение»), В. Брачов зазначає, що його засновниками виступили співробітники Публічної бібліотеки і додає, що вважати це випадковістю не можна, оскільки «стараннями відомих масонів О. Мейєра і О. Браудо ... вона була перетворена на один з опорних пунктів «вільного каменярства» в Петербурзі» [4].

Поява революційних робітничих гуртків у Росії на початку 70-х років ХІХ ст. спричинила створення робітничих нелегальних бібліотек. Згодом в контексті зростання робітничого руху й поширення марксизму з'являються перші нелегальні марксистські бібліотеки, за допомогою яких серед населення поширювались антиурядові листівки, брошури і прокламації. Марксистські гуртки застосовували різноманітні форми просування книги до трудящих, організовувались читання й обговорення книг і періодичних видань, створювалися програми для самостійного читання і рекомендовані каталоги. Як зазначає М. Глазков [6], під виглядом оглядів літератури, читацьких вечорів та інших масових заходів у приміщеннях бібліотек часом влаштовувались революційні зібрання та мітинги. Причому інколи роль ораторів виконували самі бібліотекарі.

Бібліотека марксистської і нелегальної літератури існувала в 1894–1895 рр. при Петербурзькому «Союзі боротьби за звільнення робітничого класу», заснованому В. Леніним. Згодом В. Ленін і очолювана ним РСДРП (б) наголошували на важливості створення партійних бібліотек, з яких найбільш відомі бібліотека РСДРП у Женеві (1904–1906), бібліотека Г. Кукліна (після 1907 р.).

Загалом формування нелегальних бібліотек у Росії пов'язано з історією революційного руху. Історія створення, вплив цих бібліотек на розвиток суспільно-політичної думки, склад їх фондів вивчались і описані в літературі.

Утім, діяльність у сфері налагодження партійної бібліотечної справи Г. Кукліна заслуговує додаткової уваги, оскільки він не лише сприяв збільшенню фондів бібліотеки, а й започаткував інформаційне виробництво – підготовку й видання спеціальної тематичної інформаційної

продукції. Після переїзду до Женеви на початку 1900-х років він заснував серію «Бібліотека руського пролетарія», у рамках якої було опубліковано більше 50 брошур. У 1902 р. Г. Куклін відкрив «Руську бібліотеку-читальню» в Женеві. Ще до переїзду в Женеву він почав збирати матеріали з історії революційного і робітничого руху. Результатом його роботи стало видання збірника «Підсумки революційного руху в Росії за сорок років» (1862–1902), який містив програмні матеріали й стислі нариси з історії революційного руху. У 1905 р. Г. Куклін підготував і видав 1-й том «Матеріалів до вивчення історії революційного руху в Росії», але не встиг завершити видання. Власну типографію і склад видань Г. Куклін передав у 1905 р. в повну власність ЦК РСДРП [17]. Масштаб діяльності бібліотеки Г. Кукліна не дає змоги говорити про налагодження інформаційного виробництва при бібліотеках як про типовий вид бібліотечної діяльності. Навіть сьогодні, в умовах поширення електронних технологій і можливості користуватися перевагами інтернет-середовища, не кожна бібліотека може похвалитись виробництвом власної інформаційно-аналітичної і наукової продукції. Утім, приклад бібліотеки Г. Кукліна може розглядатись як прояв процесу загальнобібліотечної трансформації в суб'єкт політичної комунікації, коли бібліотека не лише передає створену кимось інформацію політичного характеру, не лише слугує інформаційною базою для вироблення кимось політичного повідомлення, а й виступає творцем такої інформації сама.

Аналогічно позначився на діяльності бібліотек і національно-визвольний рух, що розгорнувся на теренах Європи в XIX ст. Наприклад, «Просвіти» – культурно-освітні громадські організації, що існували з другої пол. XIX ст. до кінця 30-х років XX ст. на українських теренах – організували публічні лекції, музичні вечори, засновували бібліотеки та хати-читальні.

Зокрема з 1869 р. при товаристві «Просвіта», заснованому у Львові у 1868 р., функціонувала наукова бібліотека, яка в 1909 р. була реорганізована в публічну. Частина книг надходила до Бібліотеки товариства з Наддніпрянської України шляхом книгообміну та добровільних пожертв. Товариством також було налагоджено власне видавництво. Усього було організоване видання восьми серій, серед яких «Народна бібліотека» (1920–1927, 38 книг, 203 тис. пр.), «Загальна бібліотека» (1920–1925, 8 книг), «Історична бібліотека» (1925–1928, 10 книг, 48 тис. пр.) та ін. З метою сприяння поширенню просвіти й розвитку теорії та практики української книжкової справи, «Просвіта» видавала сім періодичних органів, у тому числі «Читальню» (1894–1896), та

«Бібліотечний порадник» (1925–1926). Одночасно з виданням популярної літератури «Просвіта» організувала в регіоні широку мережу книгорозповсюдження. Книги розсилалися поштою, уперше була організована виїзна торгівля («мандрівні бібліотеки»), проводилися виставки-ярмарки української книги [21]. Отже, у рамках діяльності товариства відбувається зближення й взаємодоповнення бібліотечної і видавничої справи, що створювало умови для функціонування бібліотеки як суб'єкта політичної комунікації.

Зміна бібліотечної філософії в бік активізації участі бібліотек у суспільно-політичних процесах виразно простежується в публічних бібліотеках, що може бути пояснено специфікою їх статусу, який передбачав комунікацію із широкою аудиторією. Організація таких бібліотек відбувається під впливом лібералізації суспільно-політичного устрою ряду європейських держав та поширення ліберальних ідей у цілому, а також у зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу і гострою потребою в освіті й кваліфікованих кадрах у другій половині XIX–XX ст.

Публічні бібліотеки цього часу були відкриті для широкої громадськості. Вони засновувалися як на державні кошти, так і на кошти громадян. Останнє найбільш характерно для Великобританії та США, де публічні бібліотеки стають інструментом поширення ліберальної ідеології і відповідного виховання громадян.

Англійський культуролог і соціолог П. Джойс (P. Joys) у своїй статті, присвяченій становленню і суспільній ролі публічних бібліотек у США та Великобританії [9], звертає увагу на те, що публічні бібліотеки другої половини XIX – початку XX ст. у цих країнах замислювалися як уособлення англійської традиції пов'язувати освіту й свободу. Він розглядає публічні бібліотеки Великобританії та США як політичну технологію, призначену для створення специфічної політичної раціональності, а саме ліберального модусу управління (*governmentality*). Такий модус зачіпав конституювання політичної суб'єктивності, призначеної для самопостереження й саморегулювання. На цій підставі «соціальне» являло собою кінцеву мету, яка була сформульована лібералізмом і одночасно була сферою застосування – або обґрунтуванням – певного політичного принципу (як у випадку «суспільства», «народу», «робітничого класу» як соціальної групи або «соціальної проблеми» і т. д.) [9].

Публічні бібліотеки не належали державі, створювалися і утримувалися на приватні пожертви, були загальнодоступними та безкоштовними для відвідувачів. До того ж книги та газети розміщувалися не в книгосховищах, а безпосередньо в читальних залах, а каталоги

формувалися таким чином, аби надати читачам вичерпну інформацію про всі наявні книги. Старими каталогами могли користуватися лише ті, хто був посвячений в їх таємниці. Тепер же для забезпечення рівного доступу до знань усіх читачів кожен читач повинен був дістати можливість зорієнтуватися і розібратися в каталозі. Тим самим могла виникнути справжня відкрита публічна сфера демократичного характеру [9].

Оскільки публічні бібліотеки у Великобританії та США створювалися без безпосередньої участі держави, вони не мали бути інструментом державного впливу. Натомість складно заперечувати їх використання для впливу на суспільну свідомість структурами громадянського суспільства – нового суб'єкта політичної комунікації і політики, формування якого відбувається в надрах ліберального устрою. Цей суб'єкт через заснування публічних бібліотек, інтегрованих у суспільну практику, намагається забезпечити поширення й наступність ліберального (вільного) світогляду і виховування толерантності до різних позицій і думок – засадничих принципів демократії. Формування такого політичного суб'єкта стало необхідною передумовою для початку функціонування публічної бібліотеки в сучасному розумінні цього поняття. У принципах функціонування публічної бібліотеки структури громадянського суспільства відтворювали той досвід і знання, на яких відбулося становлення цих структур.

Ініціатори створення публічних бібліотек розглядали їх не просто як джерело знань у вигляді інформації, а і як джерело соціального й морального досвіду життя в ліберальному суспільстві («архів, який мною використовується, сам є інструментом того лібералізму, який я прагну описати», – зазначає П. Джойс, уточнюючи, що архів у його випадку – це бібліотека, і особливо публічна бібліотека) [9].

Навіть будівля бібліотеки мала слугувати досягненню цієї мети. У цьому контексті привертають увагу міркування американського мільйонера Е. Карнегі (A. Carnegie), який наприкінці XIX – на початку XX ст. вклав більше 350 млн дол. у будівництво понад 3,5 тис. бібліотечних будівель в англослов'янському світі. Він вважав, що інтер'єр бібліотеки має надихати читача-робітника на самоосвіту й саморозвиток, робити його «джентльменом». обов'язковим атрибутом будь-якої бібліотечної будівлі Е. Карнегі вважав сходи: будь-хто, хто бажав отримати знання і покращити завдяки цьому власне життя, мав спочатку зробити зусилля і подолати першу перешкоду – піднятися сходами. Інша обов'язкова умова Е. Карнегі – будівля мала бути кам'яною, адже камінь – гарантія її довголіття. Розташування бібліотеки також мало підкреслювати її статус – будівля мала бути в центрі міста [19].

Англо-американська публічна бібліотека мала сприяти вихованню демократичної публіки, здатної до самовдосконалення. Рівний і вільний доступ до фондів публічної бібліотеки ставив перед користувачем вимогу стосовно вміння поєднувати індивідуалізм і суспільну мораль. Розкриваючи сутність публічної бібліотеки як інституту ліберальної культури, П. Джойс підкреслює, що лібералізм насправді вчив незалежності, але він також закликав до того, щоб знати, у чому полягає загальне благо, і реалізувати його на практиці [9].

В інших країнах, зокрема в Російській імперії, держава брала більш активну участь у створенні таких установ, що позначалося на їх політиці, зокрема у формуванні фондів та наданні до них доступу. З огляду на можливість використання публічних бібліотек державою як інструмента для забезпечення державної опіки над суспільним життям їх діяльність перебувала під урядовим контролем. У Росії усі загальнодоступні бібліотеки із середини 60-х років XIX ст. перебували під наглядом Міністерства внутрішніх справ. Діяльність таких бібліотек суворо регламентувалася законодавством. Унаслідок посилення нагляду уряду частина публічних бібліотек припинила свою діяльність. Наприклад, публічна бібліотека в Іркутську, яка невдовзі після свого відкриття в 1858 р. викликала невдоволення адміністрації як «збіговисько демократів» і «якобінський клуб» [2, с. 27]. Перебуваючи у засланні в Іркутську, бібліотеку відвідували М. Буташевич-Петрашевський, М. Бакунін, П. Кропоткін. Наприкінці 1859 р. ініціатор створення бібліотеки громадський діяч М. Шестунов був заарештований, а бібліотека закрита місцевою владою. У 1862 р. бібліотека поновила свою роботу, утім, у 1865 р. її діяльність знову було припинено.

У контексті розгляду активізації участі бібліотек у соціально-політичних процесах заслуговує на увагу також феномен «народних бібліотек», поширених зокрема в Росії та Німеччині в умовах нерозвинутого громадянського суспільства. Ідея «народної бібліотеки» полягала у створенні інституту «народного виховання», який від початку розглядався як інструмент керівництва процесом формування суспільної свідомості. Зокрема, концепція німецької загальнодоступної бібліотеки затверджувала поряд з освітньою функцією і функцію патріотичного виховання [3]. Як зазначає Т. Коробкіна, народна бібліотека не може бути нейтральною просвітницькою установою і не слугувати політичним і релігійним цілям – її основним завданням стало здійснення впливу через надання читачу «потрібної» літератури [18].

Ефективність бібліотек у справі ідейно-політичного виховання мас обумовила згодом їх використання як інституту пропаганди в умовах

тоталітарних режимів. Яскравий приклад – діяльність радянських бібліотек. Як зазначають Л. Дубровіна та О. Онищенко, «за часів радянської влади відбулися докорінні зміни, пов'язані з політикою централізації та методологічною уніфікацією управління та засад бібліотечної справи, ... впровадженням принципів керівної ролі комуністичної партії в бібліотечній справі, яка розглядалася як складова ідеологічної діяльності, база для розгортання масово-політичної та пропагандистської роботи серед народних мас, їх залучення до соціалістичних перетворень у народному господарстві і культурі» [10, с. 4]. М. Орешкіна на підставі аналізу розвитку конкретних бібліотек УРСР доходить висновку, що бібліотеки в цей час були ідеологічними установами та виконували всі функції відповідно до даного типу установ. За її словами, «бібліотеки УРСР у 40–80-ті рр. ХХ ст. фактично перетворилися на пропагандистські установи, а їхнім головним завданням стала ідеологічна робота. До обов'язків бібліотек передусім входило пропагування ідей правлячої партії, популяризація її настанов серед широкого загалу населення. Цей напрям їхньої діяльності був закріплений на законодавчому рівні, суворо регламентувався і контролювався» [20, с. 1].

Кінець ХХ ст. позначив нові тенденції в розвитку політичної комунікації. На зміну «Ері переконання» з другої половини ХХ ст. приходять процес вибудовування відносин взаєморозуміння й співпраці між владою і громадськістю. Комунікаційний процес по лінії влада – партія – особа стає зустрічним.

Сьогодні телекомунікаційні технології здатні закласти фундамент для поглиблення демократичних засад суспільства, коли внаслідок отримання технічної можливості «донести» свою думку до влади активізується політична участь, а легітимність влади зростатиме завдяки врахуванню під час ухвалення рішень громадських потреб і громадської думки.

У зв'язку із завоюванням сучасного світу інтернет-технологіями можливості використання як і мережі Інтернет взагалі, так і її окремих форм взаємодії – таких, як різноманітні соціальні мережі, форуми, блоги – сьогодні активно вивчаються й використовуються бібліотечними працівниками з метою підвищення ефективності комунікативної функції бібліотек.

Провідні бібліотеки світу в обов'язковому порядку мають власні блоги, сторінки в соціальних мережах Twitter та Facebook, організують інтернет-форуми та онлайн-обговорення з актуальних проблем суспільного життя, виступаючи, таким чином, не лише як канал, а і як суб'єкт політичної комунікації, що спрямовує розвиток громадської думки в певному напрямі. Попри те, інформація блогів, соціальних мереж

та різноманітних форумів стає цінним джерелом при підготовці бібліотечними працівниками інформаційно-аналітичних матеріалів суспільно-політичної тематики, даючи змогу вивчати громадську думку та суспільні настрої стосовно політики влади та питань міжнародних відносин. Зокрема бюлетень оперативних матеріалів на базі аналізу правової електронної інформації «Громадська думка про правотворення», підготовка і видання якого здійснюється співробітниками Національної юридичної бібліотеки НБУВ, містить відповідну рубрику – «Щоденник блогера», у якій розглядаються коментарі щодо актуальних подій суспільно-політичного життя та реформування правової сфери.

З іншого боку, структурування середовища інтернет-користувачів призводить до формування відносно стійких соціальних мережевих утворень, які починають організовувати власні електронні бібліотеки, що мають сприяти поширенню потрібних даному утворенню ідей. Так, поширення набули електронні бібліотеки, у тому числі й політико-правової спеціалізації. Наприклад, «Політологія: онлайн бібліотека» (<http://politics.ellib.org.ua/about.html>), що містить добірки інформаційних матеріалів, навчальної та монографічної літератури з питань історії держави і права, історії політичних вчень, міжнародних відносин, влади, етнополітології, зовнішньої політики та ін.; «Юридична інтернет-бібліотека» («Юридическая интернет-библиотека») (<http://yuridlit.narod.ru/>), яка містить тексти законів, навчальну літературу, монографії, наукові статті юридичного характеру; «Zonazakona» (www.zonazakona.com.ua) – надає доступ до аналітичних матеріалів юридичного характеру, підручників, монографій та науково-практичних статей, розміщених у файлових архівах відповідно до галузей та підгалузей права, окремих правовідносин та навчальних дисциплін, які, у свою чергу, сформовані в розділи бібліотеки; кожен розділ містить матеріали, які стосуються як безпосередньо права України, так і права зарубіжних країн, загальна кількість джерел перевищує 400 примірників; «Правознавець» (<http://pravoznavec.com.ua/>) – надає доступ до навчальної та монографічної літератури юридичного характеру, текстів законів та коментарів до них, юридичної періодики, здійснює послуги з консультування; сайт бібліотеки має перехід на сторінку Форуму Всеукраїнського юридичного порталу, де користувачі мають змогу ознайомитись із фаховими коментарями за напрямками «господарське право», «трудове право», «адміністративне право» та ін.

Значення бібліотеки як суб'єкта політичної комунікації зростає в сучасних умовах збільшення обсягів інформаційних потоків, коли для окремої особистості ускладнюється можливість пошуку й адекватного

сприйняття нової інформації. Для збереження активної ролі громадськості в суспільно-політичному процесі, запобігання передачі функції інтерпретатора соціального контексту «інформаційній еліті» – мережі інститутів, організацій, асоціацій, освітніх установ, груп інтересів тощо – доцільно використання досвіду просвітницької діяльності бібліотек, які мають бути в центрі складної мережі взаємин, що визначають співтовариство, і добре інтегровані в співтовариство, якому служать.

Список використаних джерел

1. *Алєхин Э. В.* Управление общественными отношениями : метод. пособие [Электронный ресурс] / Э. В. Алєхин. – Пенза, 2007. – 172 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/26944/>. – Загл. с экрана.

2. *Артемьева Е. Б.* Библиотеки в системе общественных отношений региона [Электронный ресурс] / Е. Б. Артемьева, Т. А. Жданова, Л. А. Кожевникова, А. Н. Маслова // ГПНТБ СО РАН. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 1999. – 195 с. – Режим доступа: http://www.spsl.nsc.ru/fulltexts/IZDGPNTB/bib_sist/bib_sist.pdf. – Загл. с экрана.

3. Библиотеки XIX века [Электронный ресурс] // Library.ru. – Режим доступа: <http://www.library.ru/3/event/history/XIX.php>. – Загл. с экрана.

4. *Брачев В. С.* Масоны в России: от Петра I до наших дней [Электронный ресурс] / В. С. Брачев. – Режим доступа: www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/masonry/in. – Загл. с экрана.

5. *Володин Б. Ф.* Всемирная история библиотек [Текст] / Б. Ф. Володин. – СПб. : Профессия, 2002. – 351 с.

6. *Глазков М. Н.* О революционной деятельности библиотек для народа в 1905–1907 гг. [Электронный ресурс] / М. Н. Глазков. – Режим доступа: rumchten.rsl.ru/assets/files/2005/doc/1106125691.doc. – Загл. с экрана.

7. *Глухов А. Г.* Из глубины веков: очерк о давних библиотеках [Текст] / А. Г. Глухов. – М. : Книга, 1971. – 110 с.

8. *Глухов А. Г.* Русь книжная [Электронный ресурс] / А. Г. Глухов. – Москва: Радянська Росія, 1979. – Режим доступа: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000057/st009.shtml>. – Загл. с экрана.

9. *Джойс П.* Рождение публичных библиотек: политика либерального архива [Электронный ресурс] / П. Джойс // НЛО. – 2005. – № 74. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/74/dz8.html>. – Загл. с экрана.

10. *Дубровіна Л. А.* Бібліотечна справа в Україні в ХХ ст. [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. – К. : [б. в.], 2009. – 530 с.

11. *Дубровіна Л. А.* В. І. Вернадський і Україна [Електронний ресурс] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко, В. А. Смолій // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. – К., 2011. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 97–171. – Режим доступу: <http://histsans.com/LiberUA/978-966-02-62-93-5/978-966-02-6293-5.pdf>. – Назва з екрана.

12. *Дубровіна Л. А.* Історія національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1918–1941 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К. : [б. в.], 1998. – 336 с.

13. *Дубровіна Л. А.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1941–1964 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К. : Наук. думка, 2003. – 357 с.

14. *Дубровіна Л. А.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1965–1991 [Текст] / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – К. : [б. в.], 2008. – 373 с.

15. Електронний літопис Бібліотеки 1918–2000 роки [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/library/history.html>. – Назва з екрана.

16. История библиотеки [Электронный ресурс] // Российская национальная библиотека. – Режим доступа: http://www.nlr.ru/nlr_history/history/1.html. – Загл. с экрана.

17. Коллекция Куклина [Электронный ресурс] // Государственная общественно-политическая библиотека. – Режим доступа: <http://www.gorb.ru/col/kuklin>. – Загл. с экрана.

18. *Коробкина Т. Е.* Публичная библиотека и право личности на свободное развитие. Тезисы. [Электронный ресурс] / Т. Е. Коробкина // Очередная XIII Ежегодная сессия Конференции РБА, Ульяновск, 18–23 мая 2008 г. – Режим доступа: <http://www.publiclibrary.ru/librarians/rba/conference-2008-03-Korobkina.htm>. – Загл. с экрана.

19. *Лаврова К.* Базовый элемент демократии «Кабинет для джентльмена» или «общественный рай»? [Электронный ресурс] / К. Лаврова // Библ. дело. – 2007. – № 3 (51). – Режим доступа: <http://www.bibliograf.ru/issues/2007/3/67/0/663>. – Загл. с экрана.

20. *Орешкіна М. О.* Вплив ідеологічного фактора та командно-адміністративних методів управління на діяльність бібліотек УРСР у 40–80-і рр. ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Орешкіна

Марина Олександрівна ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. – Луганськ, 2011. – 21 с.

21. *Підкова І. З.* Просвіта [Електронний ресурс] / І. З. Підкова, Р. М. Шуст // Довідник з історії України : у 3-х т. – Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=663>. – Назва з екрана.

22. Про утворення Фонду «Національної Бібліотеки Української Держави» [Електронний ресурс] : Закон Ради міністрів Української Держави від 2.08.1918 р. // Державний Вісник. – 1918. – № 32. – С. 2. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/law/18_lib.html. – Назва з екрана.

23. Протокол № 14 К[омітету]ту Н[аціональн]ої б[ібліоте]ки Української Держави 18 жовтня 1918 року [Електронний ресурс] // Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського / О. С. Онищенко, В. А. Смолій, Л. А. Дубровіна. – К., 2011. – Т. 1. – Кн. 1. – Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6293-5/978-966-02-6293-5.pdf>. – Назва з екрана.

24. *Рубанова Т. Д.* История библиотечного дела: Давний мир – Средние века – Эпоха Просвещения [Текст] : учеб. пособие / Т. Д. Рубанова ; ЧГАКИ. – Челябинск : [ЧГАКИ], 2003. – 112 с.

25. History and Mission [Electronic resource] // Congressional Research Service. – Mode of access: <http://www.loc.gov/crsinfo/about/history.html>. – Title from the screen.